

Передмова.

Випускаючи в світ першу частину моїх спогадів за час чотирьохлітньої (1918—21. р.) визвольної боротьби українського народу, — рахую необхідним подати деякі пояснення, що були б цілком злишними, коли б мої спогади були надруковані в одному повному випуску.

Історія Синьожупанників в хронологічному порядку займає перше місце моїх спогадів (часи Центральної Ради). Ця тема сьогодні стала актуальною через поміщення кількох статей в українських історичних журналах. Я, як бувший організатор двох дивізій Синьожупанників та начальник однієї з них, — рахую своїм обов'язком представити по можливості повне наświetлення долі і життя Синьожупанників та їх організованих частин.

Моя праця не являється тут вповні вичерпною історією тих подій. Бо розформування дивізій Синіх прийшло несподівано і нагло в час моєї неприязності в Києві в дні гетьманського перевороту. Через те я не мав змоги врятувати і використати писані матеріали штабів дивізій і полків (що є теж страчені і для budouчого історика).

З тієї причини, а також з привички не писати щоденних записків, — ця історія являє собою оповідання про події і мої особисті переживання, що лишилися до тієї пори в моїй пам'яті. Вона не є оброблена в спокійній праці кабінету, а тільки записана під мій диктат п. Антоном Романюком. При цій нагоді рахую своїм обов'язком висловити йому свою сердечну подяку.

Автор.

P. S.

Друга частина моїх спогадів буде: — ГЕТЬМАНАТ — за часі моєї служби на пості начальника артилерії 6-го корпусу в Полтаві. — Третя частина: — ДИРЕКТОРІЯ — за час моєї праці на постах — командира восьмого корпусу (арієргарні бої при відступі української північної армії від Винниці до Валнярки), — начальника надзвичайної військової місії до Румунії (перехід південної української армії через територію Румунії до Західної України), — голови комісії по реорганізації української армії в Кам'янці Подільському (введення рангів), — начальника військової місії в Польщі та інспектора до формування українських військових частин в Польщі (1920—21. р.).

жупанників. А робили те все тільки тому, що, будучи започороченими утопічними злочинними ідеалами швейцарських чилійських систем, йшли за вказівками й на шнурку хитро закритої московської імперіалістичної політики. В той спосіб на бажання Москви втруте обеззброювали Україну, створюючи вільну дорогу московським більшовикам зайняти наші землі.

Вправді проти волі тих же різношерстних наших соціалістів творяться чудові наші частини: Запорізький корпус і корпус «Січових Стрільців», що організовано продовжують українську національну революцію зі зброєю в руках, то знову ж тоді велику перерву у тій національній революції робить гетьманат з своєю пародією державності за поміччю чужих і ворожих збройних сил.

Не можу проминути моячанкою не згадавши ролі німців у розформуванні Синьожупанників. В наказі Жуківського є, що обі дивізії Синьожупанників розформується по згоді з вищим німецьким командуванням. І тут дивне явище. Ті ж німці, які формували Синіх, узброювали їх та годилися на організацію решти полонених, яких числялося під ту пору на сто тисяч козаків, нараз годяться на розформування тих частин а врешті й самі їх розброюють. Проста справа. Німці бачили відношення Центральної Ради й уряду до них в Україні, не зважаючи на виразні умови й зобов'язання двох сторін Берестейським Миром. Німці знали про те, що в Центральній Раді виступає з промовою жид комуніст Рафас (?), який в острій і нахабній формі накидався на німців без протесту влади. Врешті вони знали, що в Києві під той час сиділа більшовицька делегація під проводом Раковського та ген. Сітіна, яка переводила переговори з нашими соціалістами для співпраці. Безвідповідальність наших соціалістів у своїй безглуздісти переходила всякі межі. Ця більшовицька делегація в Києві була більшовицькою троцькіською конєю, що йшла на знищення української державності та на розрив німецько-українського союзу. Тому, коли військовий міністер Жуківський піддав німцям думку розформувати дивізії Синьожупанників, вони дуже радо на те погодилися. Бо без сумніву воліли мати до діла з ворожою собі Центральною Радою і урядом без війська, як з військом. Аніж дивізії Синьожупанників боявся теж і Скоропадський, що в той час переводив тайні переговори з німецьким командуванням в справі свого перевороту. Він, не маючи збройних частин йому відданих, боявся дивізій Синіх, що могли повстати проти перевороту. Через те дивізії розформовано напередодні гетьманського перевороту, настільки рано для уряду. А в слід за тим розформовано й Січових Стрільців, чим залишено Центральну Раду й уряд беззбройними на заску гетьманського перевороту.

Синьожупанники, з хвилиною свого розформування, не закінчили своєї діяльності на користь Батьківщини. Вони спомнили свої клятви, зложені при вступленні до частин Синіх в полоні, не зважали на перешкоди таки своїх земляків. Козаки, усвідомлені у таборях поло-

З оптимістичними думками приїхав я до своєї рідні. А вже за пару днів довідався з газет про гетьманський переворот в Києві, арештування бувшого уряду Голубовича та віддання його під суд.

Таку долю зготовила Немезида нікчемному урядові, про який з недовірям згадував мені вже у Бересті ген. Гофман, характеризуючи його членів, як недержавних мужів.

IV. Висновки.

Кожночасно, коли спиняємося над питанням нашої національної революції 1917—20 рр. та її фізичної невдачі, ворухить нашу душу одне різке питання — чому невдача? Чому українська нація, перед якою велика революція в Росії отворила можливості не тільки стати господарем на своїй землі, але й раз на все розторочити джерело свого поневолення — Москву, чому вона не тільки цього не виконала, але, коли прийшов грізний час на оборону своїх кордонів зуміла поставити тільки триста юнацьких грудей під Крутами? Що спричинило те, що з трьох мільйонів озброєних синів України, які ще в листопаді 1917 р. з великим національним запалом висилали своїх делегатів на військові зїзди до Києва, щоб голосно заявити їхню готовість віддати життя за Україну, в січні 1918 р. вірними загроженій батьківщині остали з тих мільйонів тільки сотні? Що сталося з тим могутнім ентузіазмом сотисячної маси полонених вояків українців в Німеччині, що були готові на кожний поклик України, а вже в час гетьманського перевороту не було кому стати в обороні Української Народньої Республіки та її влади?

На те все можна дати одну коротку відповідь: На пості всіх українських урядів знаходилися кожночасно люди, що не тільки не відповідали своєму становищу, але навіть своїми соціалістичними поглядами та духовою залежністю від «братів» москалів нищили здорові, у своєму заложенні, духові напняття українського народу. Вони знищили вояцький запал українського народу в 1917 р. розпустивши той національний потенціал, який мусів стати на шлях творення нашої держави. Вони, проти вимог українського народу й українського державного будівництва, зрікаються в Бересті Криму, а вслід за тим віддають на поталу большевикам чудовий чорноморський флот (що, не зважаючи на їх соціалістичну політику, виразно й однодушно заявився правною власністю української держави). Ті непокликані провідники українського народу врешті, знову ж не навчені зовом Крутянських Героїв, що своїм вчинком взивали їх на правильний шлях нашої революції, — за не цілих два місяці після того нищать наші кадрові збройні сили Синьо-

I. Як повстала частина Синьожупанників?

Вловні зрозуміти душу й наставлення вояків-українців в російській армії перед світовою війною і в час світової війни може тільки та людина, яка сама те все пережила та відчула у своїому житті.

Довгі віки нашої національної неволі закрили перед нами найістотнішу правду життя — боротьбу за повну незалежність свого народу та створення своєї держави. Вправді були такі, що ту правду весь час носили у собі та плакали її серед свого оточення. Це були такі, як Міхновський та йому подібні, що жили весь час серед народу та з нього черпали життєтворчі сили. Але ж їх було небагато. Були знову ж такі, що вже з малечку пішли на чужину і перед ними ця найістотніша правда була закрита. Вони ставали карними воїнами, що боролися в рядах тієї армії, до якої кинула їх доля, відриваючи від життєдайного пня Рідної Землі. Автім були й такі, що цілковито відросли від своєї нації і ставали яничарами. Однак були й такі, що підсвідомо були зв'язані зі своєю нацією, не вмюючи цього в своїй душі спрещувати. А коли прийшов перший поклик Нації у час національної революції, вони пішли першими за покликом серця і крові та ставали передовими борцями, борцями за українську державу. — До таких між іншими належав і я. На поклик України станув готовити організацію українських військових частин в Синіх Дивізіях.

Уродився я на Запоріжжі. Батько Петро був в той час підпоручником однієї з інженерних російських частин. Через матеріальні браки, коли зроста сім'я, батько мусів післати мене до військової гімназії на державний кошт. Мене вислано на далеку північ до Пскова. Цей перший крок пхнув мене на військову дорогу, але відірвав мене від рідних сторін. По скінченні юнкерської школи, дістався я до артилерії в ранзі підпоручника. Ця спеціальність незвичайно мене захопила. Всю свою енергію я посвятив цьому ділу. Добровільно пішов я на японську війну в ранзі капітана, почуваючи велике натхнення до виявлення свого військового діла. Японська війна заложила ґрунт мій надзвичайно вдалій кар'єрі. З тієї війни вийшов я в ранзі полковника. Будучи двічі ранений, я був нагороджений всіма можливими бойовими відзнаками до св. Юрія включно. Після війни залишився я на службі на

Далекому Сході (Зеленому Клині), в сибірській стрілецькій частині. Там залишився до виступу на фронт в часі світової війни. В початку 1911. р. піднесено мене вже в ранг генерал-майора. Напередодні підвищення мене в ранг генерал-лейтенанта, виступив я зі своєю частиною в місяці жовтні 1914. р. на фронт європейської війни, на теренах Польщі проти Німеччини. До бою виступила наша шоста стрілецька сибірська дивізія під командою ген. Геннікса. В тій дивізії було ще крім того трьох бригадних генералів, два піхотні і я арматній. В критичний мент оточення нашої дивізії вісьмома німецькими дивізіями (ком. Шефер-Вендель і Ліцман) під містом Березини, наш начальник дивізії зі штабом і піхотний ген. Сулевич втікли, а я і ген. Биків остали. Два генерали-москалі втікли, два генерали-українці остали, щоб докінчити нерівний бій. Команду над дивізією перейняв я. Врешті дивізія улягла, трупом вкривши поле бою. Під мною вбито коня, і я поконтужений дістався до неволі враз з ген. Биковим.

Полон мій почався в Ган-Мюнден. А після невдачної моєї спроби втікти, переведено мене з початком 1915. р. до табору Бішовсверда, де я перебув більше як два роки.

Тут почався рішучий перелом мого життя, коли в 1917. р., прийшли вісті з Росії про революцію та абдикацію царя. В мені, як старшому заслуженому російському генералові, створилася духовна ростерза. Передо мною була порожнеча, не було керуючої ідеї. Було повнісецьке роздоріжжя. У моїй душі створилася боротьба за шуканням ідеї, якій мав би я посвятити своє життя.

В час такої моєї духовної боротьби і, так сказати б, безвиглядного стану мого сучасного життя, несподівано доля готовила для мене розв'язку. І то розв'язку далеко кращу та величнішу, як моє дотеперішнє життя. Передо мною стояла порожнеча. . . І нагло в ту порожнечу влетіла перша ластівка української весни.

Одного чудового дня, літком 1917. р., командантура табору закликала мене до своєї канцелярії. Тут в окремій кімнаті команданта табору, стрінув я команданта і ще якогось пана середнього росту, в цивільному вбранню. Цей останній підійшов до мене і представився в українській мові: Скоропис-Йолтуховський. Командант табору вийшов, а ми оба посідали та почали розмову. Розмова велася про Україну. Він представився як повновласник української організації «Союзу Визволення України». Про ту організацію я до того часу нічого не чув, бо і не міг, будучи весь час серед російського моря далеко від України — старшина, генерал російської армії. Вправді в мені жив українець, але він був приспаний залізною дійністю.

І мене здивувало, що зі мною, як з генералом російської армії, про якого мало хто знав, що є українцем, нараз оця новопізнана людина починає говорити про Україну й українські справи, як з найбільше свідомим українцем. От я й запитав:

Появився Янів, блідий, схвильований. На моє запитання, що скоїлося, він, гірко всміхнувшись, сказав:

— Ось бачите, нас прийшли німці роззброїти.

В той мент, по вимозі начальника команди, він мусів увійти до будинку.

Так я побачив своїми очима перед своїм відїздом драматичний кінець дорогої могому серцю Синьої Дивізії. З пригнобленим почуттям приїхав я на двірці і сів у вагон.

До мого купе увійшов мужчина, середнього віку, інтелігентного вигляду, у салдатській шинелі. Попросив дозволити зайняти місце у могому купе. Приступив до мене і представився: Волковицький, інженер і делегат до Центральної Ради від Криму.

Поїзд рушив, а рівночасно почалася між нами розмова.

— Пане генерале, я дуже радий — сказав Волковицький — з вами познайомитися. Ви і ваша Синя Дивізія були сьогодні темою гарячої боротьби в Раді.

На моє зацікавлення, він пояснив.

На цьому засіданню Ради, військовому міністрові Жуківському поставлено запит, з якої причини відставлено від командування Синьою Дивізією отамана Зелінського?

На його відповідь, що отаман Зелінський не справився зі своїми завданнями, вся Рада кричала: «брехня!». Тоді і дали йому запит, з якої причини розформовано Синю Дивізію. Жуківський відповів, що козаки не бажають служити, хочуть піти до дому, то він їх і розпустив. На це ще більш обурені крики Ради: «брехня!», «брехня!», «злочин з вашого боку!», «ми чули тут у Раді делегатів цієї дивізії, нам відома енергійна робота отамана Зелінського й запал козаків до праці в дивізії на користь Батьківщині.» І нарешті: «геть з таким урядом — до димісії!». — У висліді прийшло до усунення есерів, а до уряду прийшли соціал-демократи на чолі з Порцком. До німецького командування призначено делегацію від Ради, яка мусить заявити німцям про зміну неприємного для них відношення бувшого уряду Голубовича та коректного відношення нового уряду до німецького командування, як також виконати умови Мірової Делегації в Бересті.

Ця новина незвичайно радісно вплинула на мене. Без всякого перевороту приїде в нашій державі зміна на краще. Волковицький, дізнавшись від мене про мою чотиромісячну відпустку, та про пропозицію Голубовича повернути за три тижні, заявив:

— Ви мусите якнайскорше повернути з відпустки, бо новому урядові ви будете потрібні. От, я йду теж на три тижні до дому й мушу швидко повернути. Починається нова ера на користь нашої Ватьківщини!

свого секретаря і спитав його, коли збирається фракція партії соціал-революціонерів у Центральній Раді. На відповідь секретаря, що в другій годині, він зарядив приготувати авто. Секретар вийшов. Тоді Голубович звернувся до мене:

— Пане генерале, за весь час вашої служби я до вас відносився з великою пошаною. Ви вояк і не втручувалися ніколи в ніяку політику. Отже я вам кажу, ви нам будете дуже потрібні. Через те мусите як найскорше повернути з відпустки до Києва. Скажіть, будь ласка, скільки вам потрібно часу, щоб налагодити вам ваші семейні діла? Чи три тижні буде для вас досить?

— Дякую вам за довіря, за вашу оцінку моєї діяльності. Це я почув перший раз. Як мені це не є прикро, але я готовий зголоситися до праці у призначений вами речинець. Бо скажу вам цілком щиро, я мав на меті податися до дімісії.

На тому закінчилася наша розмова і я попрощався та більш-менш заспокоєний вийшов.

Той день готовив для мене ще одну несподіванку. Коли я вернув додому, прийшов до мене начальник штабу Янів. Я оповів йому про мою розмову з Голубовичем. Опісля запевнив його, що мабуть ліквідація дивізії протягнеться довше, аж до мого повероту з відпустки, отже тоді я подбаю, щоб з ним в праці не розстатися. Він подякував і звернувся до мене ось з якою новиною:

— Не знаю, що сталося з гавптманом Альвенслебеном. Він сьогодні рано прибіг до мене і, піднісши палець, сказав: «Ско-ро-пад-ський!» Після того вибіг з мого кабінету, не пояснюючи, що це має значити. Скажіть, будь ласка, що значить оце захоплення Альвенслебена та що значить Скоропадський.

На це не мав я що відповісти, бо сам того не розумів. А впрочім до тієї пори про Скоропадського в Києві я нічого не чув. Після тієї розмови я попрощався з начальником штабу Яновим, не гадаючи, що мені вже не доведеться з ним співпрацювати. Не думав я теж і над Скоропадським та не прикладав до того ніякої ваги. Щойно три дні після мого відїзду з Києва вже на Херсонщині з часописів я довідався про гетьманський переворот Скоропадського та ролі німців у ньому.

Ранком другого дня, 27. квітня, автом виїхав я на двірць. По дорозі заїхав до будинку штабу дивізії, щоб попрощатися з його персоналом. Приїхав до будинку і побачив картину: Цілий будинок оточений німцями з багнетами і кулеметами. До будинку вступити я не міг. Появився старший писар штабу і я його спитав:

- Начальник штабу тут?
- Так.
- Прошу його закликати до мене.

— Скажіть будь ласка, чому ви звернулися до мене, російського генерала, з українськими справами, що є будьщобудь противні інтересам Москви?

— Бо я знаю, пане генерале, — сказав, усміхаючися Йолтуховський, — що ви є українець з походження, і як з таким задумав я поговорити та про дещо вас розпитати.

Я догадався, що він, як представник «Союзу Визволення України», який був попіраний німецькою владою, довідався про моє українське походження зі записків німецького військового міністерства. Ті ж мали це записане у своїх нотатках про полонених, де я в часі полонення подав своє походження: Україна-Київ. Тоді теж українцем подався другий генерал Биків, що був кривняком родини Гоголя. В той час я навіть і не сподівався, що факт мого українського походження стане для мене переворотом у цілому могому дальшому житті, та поверне згубленого сина України знов у ряди української нації.

Наша розмова з Йолтуховським протягнулася досить довго. Він познайомив мене з подіями в Україні від часів революції. Про перший універсал Центральної Ради, де по згоді тимчасового російського правительства одержала Україна права автономії. Про непорозуміння української влади з тимчасовим правительством, яке різними крутіями перешкаджає розвиткові української справи, обмежуючи її права. Врешті він сказав, що в сучасних обставинах Україна мусить добитися повної самостійності. До того змагає велика українська організація на еміграції, — «Союз Визволення України», що свої клітини має по всій Німеччині та Австрії. На мій запит, чи все це не є ілюзія, Йолтуховський відповів, що все те залежить від національного пробудження і почуття українського народу.

З кінцем нашої розмови спитав він мене, чи тут в таборі є полонені старшини українського походження, на яких я можу поклатися і ту справу довірити. Та чи ці старшини пішли б зі мною туди, куди я пішов би. Відповів я йому, що маю таких певних старшин чотирьох. Мого вірного адютанта поручника Кутітонського, капітана Малоухатку, капітана Сугака та поручника Васілева, які були моїми вірними приятелями в усіх моїх підготовках до втечі з неволі.

Наша розмова велася весь час в українській мові, якою я володів з дитячих років. Запит Йолтуховського у відношенню до вірних мені старшин українців в таборі був поставлений щойно тоді, коли я виразно заявив, що вповні співчуваю з працею і боротьбою «Союзу Визволення України».

Йолтуховський, працюючися зі мною, попросив прислати до нього вище згаданих старшин.

Покликав я до своєї кімнати старшин згаданих Йолтуховському, коротко поінформував їх про справу і вислав до канцелярії команданта табору. Коли вони повернули до моєї кімнати, оповіли мені про свою

розмову з Йолтуховським. Він питав їх, чи почувають себе українцями та чи готові піти за генералом Зелінським туди, куди піде він. Вони рішучо відповіли: так!

Остав я в своїй кімнаті з моїми думками. Бо і було над чим думати. Я відчував підсвідомо якість відчуття людини, що збудилася в гарний соняшний день.

Розмова з Йолтуховським, його інформації про українську справу струснули мною в найглибших фібрах моєї душі. Прямо не можу описати того почуття, яке бушувало в той час в мені. Я бачив Україну, свої молоді літа. Я почув запах квітів українських степів, по яких я дитиною у супроводі дорогої мами та няні-українки бігав і ті цвіти збирав. Я почув ті пісні, що їх виспівувала моя няня, змальовуючи героїчні змагання українського козацтва. Я ставав тепер іншою людиною, в мені ломилися важкі окови отого страшнього леду, що наріс впродовж довгих років мого виховання в російському середовищі. Я чув, що стаю молодшим і сильнішим. Це ж була моя перша стріча, після стільки літ життя і праці серед чужинців, з людиною-українцем, представником української визвольної організації, що різко ставила справу визволення України та створення української держави, над якою то ідеєю до тепер я навіть ніколи не пригадувався. Вістка про діяльність українських організацій наштотувала мені на думку: та ж ти є сином України — але сином, що до тепер для своєї Батьківщини нічого не зробив, ба, що більше — я ж навіть не знав української історії з правдивих джерел!

В час мого духового напруження, що його принесла для мене російська революція, та вслід за тим почуттям одчаю, до якого я прийшов, побачивши упадок тієї підточеної самодержавної великої імперії, якій я, мушу признати, вірно служив, хоч критично підходив до її всіх хибних самодержавних питань (невдала японська війна) і невдала конституція) — для мене відкрився новий світлий промінь іншого вимірюваного життя — велика ідея визволення України, для якої можу я віддати себе, свою душу в цілості, без решти.

Отже я як той блудний син України, весь свій час посвятив після розмови з представником С. В. У. на працю над пізнанням України. Я кинувся до студювання української історії з українських підручників (дотепер знав я історію України, але тільки з московських підручників, де всі змагання українського народу були представлені як зрадництво).

Дістав я невелику історію України Грушевського та історію України Аркаса. Особливо інтересувала мене історія Аркаса. Вона сколихнула мою душу і пробудила в мені почуття великої любові до української історії (історія Грушевського показала мені суто демократичною, без підкреслення героїчних подвигів одиниць; Аркаса історія давала цілість української історії в правдивому світлі). Перед моїми очима розгорнулися всі боротьби та змагання українського народу за волю і держав-

Прочитавши це письмо, я зрозумів всю ту ганебну інтригу, жертвою якої став не тільки я, але вся моя дивізія Синьожупанників. Я наївно вірив, що вся історія з моїм уступленням мала тільки особистий характер — недовіра з боку Жуківського до мене. Тимчасом показалося, що Жуківський весь час шов на знищення всієї дивізії. Для мене стало ясним, що Жуківський з Грековим добре розуміли успішність свого плану, знищити військову збройну частину синьожупанників, коли я перестану бути начальником тієї дивізії. Вони добре знали, що я був би в ніякому разі не допустив до так ганебного кроку, коли б я стояв на чолі тієї дивізії. Тоді я напевно зробив би переворот. Розігнав би ту всю соціалістичну наволоч, що свідомо йшла на знищення нашої збройної сили, а вслід за тим на знищення обеззброєної Української Держави.

У моєї совісті почалися докори, що я натхнений до нашої влади здисциплінованістю, не послухав проекту німців, зробити переворот. А ще й зробив і ту похибку, що своїм уступленням дав Жуківському і Грекову вільну руку до їх ганебних затій. Моя вина була в тому, що я під гарячий час на наших землях не хотів робити перевороту. В мені була якась пошана до нашої влади і до Центральної Ради. А всежтаки, прочитавши цей наказ військового міністра, я відчув, що зробив історичну похибку.

Звернувся я до начальника штабу Янова, щоб зробив мені документальну копію того приказу. Того ж дня я її дістав. З тим документом пішов я до прем'єра Голубовича на прашальну розмову, заздалегідь умовлену перед від'їздом у відпустку.

Голубович прийняв мене дуже ввічливо. А коли дізнався від мене, що я від'їжджаю на чотиромісячний відпуск, звернувся до мене:

— Пане генерале, це недопускаємо, щоб на так довгий час ви були відсутні в Києві.

Тоді я вииняв цей документ і, передаючи йому до рук, сказав:

— Нащо я вам здався після того всього?

Голубович прочитав цей документ і, поденервувавшись, скрикнув:

— Що це Жуківський робить?

— То ви, пане прем'єре, не знали про цей вчинок військового міністра? — спитав я здивовано.

Він схопив синій олівець і на полях того документу почав свою резолюцію, пишучи: «Жуківському...» Я припинив його писання і сказав до нього:

— Це є мій приватний документ, штаб дивізії має оригінал наказу, прошу взяти це від штабу дивізії.

Голубович згодився і червоним олівцем перекреслив початок своєї резолюції. Цей документ зберігся у мене і до сьогодні. Опісля покликав